

TÜRK-İSLAM KÜLTÜR VE EDEBİYATINDA KISAS-I ENBİYÂ TÜRÜ

Ahmet KARATAŞ*

Özet:

Kıssa-ı enbiyâ türü, kaynağını doğrudan Kur'an-ı Kerim, hadis-i şeriflerden aldığı; çeşitli kavimlerin yazılı/ sözlü mahsüllerinden, örf ve âdetlerinden beslendiği için Türk-İslam edebiyatının en zengin ve ehemmiyetli türlerinin başında gelir. Şâir ve müellifler peygamber kıssalarının sayısız motiflerinden ilham alarak eserlerini oluşturmuşlar, hayâl ufuklarını telmih, iktibas, mecaz, teşbih gibi edebî san'atlar vesilesiyle bu kıssalarla genişletmişlerdir. Bu makalede kıssa-ı enbiyâ türünün Türk-İslam kültür, san'at ve edebiyatındaki yeri ve ehemmiyeti hakkında bilgi verilmiş, Türk-İslam edebiyatı tarihi boyunca öne çıkan kıssa-ı enbiyâ eserleri kısaca tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıssa, Kıssa-ı Enbiyâ, Türk-İslam Edebiyatı.

Type of Qisas al-Anbiya (Stories of the Prophets) in Turkish-Islamic Culture and Literature

Abstract:

Type of “qisas al-anbiya” (stories of the prophets), which to the source of Kur'an, hadith and non-biblical explanatory stories and traditions of different nations, is very rich and important in Turkish-Islamic literature. Poets and authors are drawing inspired by stories of the prophets and they are affected this stories. In this article introduces the importance of “qisas al-anbiya” type's in Turkish-Islamic culture, art and literature; also related some important works of “qisas al-anbiya” in history of Turkish-Islamic literature.

Key Words: Qissa, Qisas al-Anbiya, Turkish-Islamic Literature.

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Kıssa kelimesi lugatlerde fiil ve mastar olarak “bir kimsenin izini sürmek, ardınca takip etmek; haber vermek, bir hâdiseyi ayrıntılarıyla bildirmek, nakletmek, hikâye etmek”; isim olarak da “rivayet, nakil, haber, mevzu, mesele, söz, sözün bir bölümü, cümle, hikâye (olmuş bir hâdis), vak’a” gibi mânâlarda kullanılmıştır.¹ İstilahta ise peygamberler ve kavimlerle ilgili ibretâmiz haber yahut hâdiselerin anlatım ve aktarımına kıssa denmektedir.²

Kıssa, “Yalan ihtimâli ve hayâlin karışması mümkün olmayacak bir tarzda tarihin derinliklerinde kaybolmuş, unutulmuş veya bazı izleri insanlığın hâfizalarında varlığını koruyabilmiş hâdiselerin muhataplara âdetâ olaylara yeniden canlılık verilerek anlatılması.”³, “İnsanların ibret almalarını ve hidayete ulaşmalarını sağlamak amacıyla çoğunlukla zaman ve mekândan soyutlanmış, geçmiş peygamberler ve kavimleri ile yahut geçmiş toplumlarla ilgili Kur’an-ı Kerim’de anlatılan olaylar.”⁴ şeklinde de tarif edilmiştir. Kıssanın doğrudan Kur’an’la irtibatlandırılmış daha geniş çerçeveli bir başka tarifi “Kur’an’ın değişik sûrelerinde yer alan ve tahminen yarısını oluşturan, önceki bazı ümmetlerin bâtil hayatlarıyla onların bu durumunu Allah’ın istediği doğrultuda düzeltmeye çalışan davetçiler ve kavimlerinin isimleri başta olmak üzere, peygamber olmayan bazı zâtların da hayatlarını anlatan; mucizelerle desteklenen elçilere karşı çıkanların feci sonlarını açıklayan, en önemlisi teselli ve ibret için anlatıldığı ifade edilen bölümler.” şeklindedir.⁵

Bazı araştırmacılar, “kıssa”nın temel unsurlarıyla Kur’an’da önemli bir yekûn teşkil eden geçmişe âit haberlerin mahiyet ve hakikatini açıkça yansıttığına ve tefsir usûlünde “Kısasü’l-Kur’an” terkihiyle ilmî bir disiplin haline geldiğine işaret ederek

1 İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut ty., VII, 73-74; Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihah Tâcü’l-Lüğa ve Sihâhu’l-Arabîyye*, Kahire 1956, III, 1051-1052; Zebîdî, Muhibbüddîn Ebû’l-Feyz Muhammed Murtazâ, *Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Kahire 1306, IV, 431-434; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’an*, Kahire 1970, s. 610; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi (el-Okÿânüsü’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmüssi’l-Muhît)*, İstanbul 1272, II, 394. Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın kıssa-kısas-kasas tarifıyla ilgili “Kaf”ın fethiyle ‘kasas’ esasen masdardır. Ve asl-ı lugatte ma’nâsı bir şeyin izini ta’kib ederek arkasına düşmektir. Sâniyen bundan me’hûz olarak ta’kibe şâyân bir haberi nakl ü hikâye etmek mânâsına gelir ki Türkçe ayıtmak ve ba’zı lehçelerde ayırtmak ta’bir olunur. Sâlisen o anlatılan haber veya hikâyede masdar bi-ma’nâ me’ûl, yani maksus ma’nâsına kasas yahut kıssa denilir ki, ‘kaf’ın kesri ile ‘kısas’ bunun cem’idir. Kıssa da esasen izi ta’kib olunmağa şâyân hâl ü şân ma’nâsnadır... Demek ki bir haber veya hikâyenin kıssa olabilmesi için şâyân-ı ta’kib ve tahrir bir haysiyeti ile müteâreftir.” demektedir (*Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul 1935, IV, 2846).

2 Mennâ Halil el-Kettân, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’an*, Beyrut 1993, s. 306.

3 İdris Şengül, *Kur’an Kıssaları Üzerine*, İzmir 1994, s. 46.

4 Şehmus Demir, *Mitoloji, Kur’an Kıssaları ve Tarihî Gerçeklik*, İstanbul 2003, s. 73.

5 Abdullah Acar, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur’an Kıssaları* (doktora tezi, 2005), Selçuk Üniversitesi SBE, s. 105-106; a.mlf., “Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur’an Kıssaları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 9 (İstanbul 2007), s. 103.

bu kelimenin Kur'an'la irtibatlandırılmasının zorunlu olduğunu savunurken⁶ bazıları konuyla ilgili birtakım ayetleri yorumlayarak Kur'an'ın anlattıkları dışında da kıssalar olabileceğini ve zamanla bunların da ortaya çıkabileceğini söylemektedirler.⁷

Kur'an-ı Kerim'de "kıssa" ve "kısas" kelimeleri bulunmamakla birlikte isim ve masdar kalıbında bu kelimelerin anlamını karşılayan, bir sûrenin de ismi olan "kasas" tabiri kullanılmıştır:⁸

إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ

"Şüphesiz bu (İsa hakkında söylenenler) doğru haberlerdir." (Âl-i İmrân, 3/62)

فَأَقْصَصَ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

"Kıssayı anlat, belki düşünürler." (el-A'râf, 7/176)

تُخِّنُ نَفْسُ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ

"(Ey Muhammed!) Biz sana bu Kur'an'ı vahy etmekle geçmiş milletlerin haberlerini sana en güzel bir şekilde anlatıyoruz." (Yûsuf, 12/3)

فَلَمَّا جَاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ

"Mûsâ ona (Hz. Şuayb'a) gelip başından geçeni anlatınca..." (el-Kasas, 28/25)

Kur'an'da "قصص" kökünün muhtelif iştikakları (kassa, yekussu, nakussu, kasasnâ, uksus vb.) yirmi altı ayette toplam otuz defa geçmektedir.⁹ Bu iştikakların geçtiği yerler mânâlarına göre üç ana grupta toplanabilir:

a) Bir şeyin veya kimsenin izini takip edip ardınca gitmek, iz sürmek: el-Kehf, 18/64; el-Kasas, 28/11.

b) Bir eyleme ona denk bir eylemle karşılık vermek: el-Bakara, 2/178, 179, 194; el-Mâide, 5/45.

6 İdris Şengül, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, s. 45; Abdullah Acar, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'an Kıssaları*, s. 101; Suat Yıldırım, "Kur'an-ı Kerim'de Kıssalar", *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 3 (Ankara 1979), s. 37-39.

7 Ali Sayı, "Kur'an'da Kıssa Kavramı Üzerine", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9 (İzmir 1995), s. 145, 193.

8 el-Kasas, 28/1-88. Enbiyâ sûresi de kıssalara tahsis edilmiş, burada da bazı peygamberlerin hayatlarından ve kavimleriyle olan münasebetlerinden bahsedilmiştir (el-Enbiyâ, 21/1-112). Kur'an-ı Kerim'de haklarında geniş malumat ihtivâ ettiği için isimlerini peygamberlerden alan sûreler de bulunmaktadır: Yûnus, 10/1-109; Hûd, 11/1-123; Yûsuf, 12/1-111; İbrâhîm, 14/1-52; Muhammed, 47/1-38; Nüh, 71/1-28. Adını peygamberlerle ilgili kıssalar ve kahramanlarından alan sûreler ise şunlardır: el-Bakara, 2/1-286; Âl-i İmrân, 3/1-200; el-Mâide, 5/1-120; el-İsrâ, 17/1-111; el-Kehf, 18/1-110; Meryem, 19/1-98; en-Neml, 27/1-93; Lokman, 31/1-34; el-Ahzâb, 33/1-73; Sebe', 34/1-54; el-Fetih, 48/1-29; el-Hucurât, 49/1-18; et-Tûr, 52/1-49; el-Hadîd, 57/1-29; el-Mümtehine, 60/1-13; et-Tahrîm, 66/1-12; el-Cin, 72/1-28; el-Müzzemmil, 73/1-20; el-Müddessir, 74/1-56; en-Nebe', 78/1-40; Abese, 80/1-42; el-İnşirâh, 94/1-8; el-Fil, 105/1-5; Kureys, 106/1-4; el-Kâfirûn, 109/1-6; Tebbet , 111/1-5.

9 bk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li-Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, yy., 1994, s. 693-694.

c) Bir olayı hikâye etmek, nakletmek, anlatmak, açıklamak: el-En'âm, 6/57, 130; el-A'râf, 7/35; en-Nahl, 16/118; en-Neml, 27/76. Görülen bir rüyayı anlatmak: Yûsuf, 12/5. Peygamberlerin veya toplulukların başlarına gelen hâdiseleri hikâye etmek: en-Nisâ, 4/164; Hûd, 11/100, 120; el-A'râf, 7/7, 101, 176; Yûsuf, 12/3; el-Kehf, 18/13; Tâ Hâ, 20/99; Ğâfir (el-Mü'min), 40/78.¹⁰

Kaynaklarda kıssa ve iştikakları dışında bu kelimelerle yakın anlamlara gelen, zaman zaman birbirlerinin yerlerine kullanılan ve bir kısmı Kur'an-ı Kerim'de de geçen nebe'/enbâ', haber/ahbâr, mesel/emsâl, ustûre/esâtîr, hadîs/ehâdîs, ibret, hikâye, kitâb, sâhife, târîh, hak, destân, efsane, masal, isrâiliyyât, mit/mitos gibi kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramların her birinin etimolojisi, zaman içerisinde kazandıkları/kaybettikleri anlamlar, mânâ incelikleri, birbirleriyle ve özellikle "kısas-ı enbiyâ" ile irtibatları hakkında çeşitli ilmî araştırmalar yapılmıştır.¹¹ Buna göre, kıssanın anlam çerçevesi içerisinde öne çıkan en önemli ayırıcı hususiyetler "yaşanmış, adım adım takip edilmiş, doğru ve hakiki" olmasıdır. Binâenaleyh, Kur'an kıssaları için, bir hâdisenin gerçekleşmiş olma şartının aranmadığı hikâye, mesel, destân, efsâne, esâtîr, masal, mit gibi tabirlerinin kullanılması doğru bulunmamıştır. Hatta müşriklerin bazı ayetleri "esâtîrû'l-evvelîn: öncekilerin masalları, efsaneler" şeklinde değerlendirmelerine bizzat Kur'an-ı Kerim karşı çıkmıştır.¹²

Kur'an-ı Kerim'in 1328 ayetinde üçü (Zü'l-karneyn, Lokman, Uzeyr) ihtilâflı olmak üzere yirmi sekiz peygamberin kıssası anlatılmıştır. Bu oran Kur'an'ın % 28.84'üne tekabül etmektedir. Bu yekûna kıssalarla alâkalı bazı meselelerin anlatıldığı (kavimlerin helâki ve helâk sebepleri, azab tehditleri vs.) ayetler de ilâve edildiğinde sayı 1678'e çıkmakta, oran ise % 30'ları geçmektedir.¹³ Kısas-ı enbiyânın hacim olarak Kur'an-ı Kerim'in neredeyse yarısını oluşturmasının temelinde dinî

10 "قصص" kökünden türeyen ancak Kur'an'da geçmeyen "makas", göğüs, alın, saç veya tırnağı kısaltmak gibi mânâlara gelen "kasas" ve "kass" ile bunların hadislerdeki örnekleri için bk. Abdullah Acar, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'an Kıssaları*, s. 99.

11 Yukarıdaki dipnotlarda künyeleri verilen çalışmalar dışında bk. Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık*, İstanbul 2002, s. 64-74, 112-126; Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili*, Ankara 2010, s. 11-47; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun 1998, s. 26 vd.; Hatice K. Arpağuş, "Mitoloji, Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Kültürel Miras", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XXV/2, İstanbul 2003, s. 5-24; İbrahim Hatiboğlu-Abdülhamit Birışık, "İsrâiliyyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2001, XXIII, 195-202.

12 el-En'âm, 6/25-30; el-Enfâl, 8/31; en-Nahl, 16/24-27; el-Furkân, 25/5-6; el-Ahkâf, 46/17-18; el-Kalem, 68/15; el-Mutaffifin, 83/13. Kur'an kıssalarının tarihî hakikatlerinin olmadığını, kısas-ı enbiyâyı "es-kemilerin masalları" olarak niteleyen müşriklere Kur'an'ın aslında karşı çıkmadığını iddia eden Muhammed Ahmed Halefullah'ın (*el-Fennü'l-Kasasi fi'l-Kur'ani'l-Kerim: Kur'an'da Anlatım Sanatı*, trc. Şaban Karataş, Ankara 2002, s. 212 vd.) iddiaları ile ilgili tartışmalar için bk. Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili*, s. 77 vd.; M. Said Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, İstanbul 1993, s. 49 vd.

13 Bu oranlar ve kısas-ı enbiyânın Kur'an'da dağılımına dâir daha teferruatlı bilgiler için bk. Osman Eyüpoğlu, "Günümüze Bakan Yönleriyle Peygamber Kıssaları (Sosyolojik ve Pedagojik Açıdan)", XI. Kur'an Sempozyumu: *Kur'an ve Risalet* (2008), Ankara 2009, s. 105-107.

mesaj (tebliğ) ve insanların bu anlatılanlardan dersler almasını sağlamak yatmaktadır. Söz konusu kıssaların hemen tamamında Allah'ın birliği, O'na itâat ve kulluk, O'nun rızası çerçevesinde hayat sürmek, sabır, tevekkül, duâ, âhirete îmân gibi İslam'ın ana prensiplerinin anlatılması Kur'an'ın indiriliş gayesi ile de örtüşmektedir.

Kısas-ı enbiyânın anlatıldığı ayetlerde iyi ve kötü modeller (Âdem/Şeytân, Hâbil/Kâbil, Mûsâ/Firavun, İbrâhîm/Nemrut vs.) ortaya konarak iyiliğe teşvik, kötülükten sakındırma amacı güdülmüştür. Bu ayetlerdeki edebî üslup, canlı, estetik ve etkileyici anlatım tarzı ise peygamber kıssalarının temel hedeflerini sanat ve edebiyât yönüyle de desteklemiştir.¹⁴

Edebî bir tür olan kıssanın tarihi, kâinâtın tarihiyle eşdeğerdir. Zira Kısas-ı Enbiyalarda ele alınan ilk konu “arş”ın, “kürsî”nin, ayın, güneşin, yerin, göğün yaratılışıdır. Bu durumda ilk insan Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar anlatılan peygamberler tarihi de insanlığın tarihi olmaktadır. Kur'an-ı Kerim bir tarih kitabı olmadığı için aktardığı kıssalarda tarih bilgisi verme amacı gütmemiştir. Kur'an'daki kıssalarda kronolojik bir sıralama, hiyerarşi, zaman ve mekân vurgusu gibi tarihî teferruat bulunmamakta, hatta bazan tarihî unsurlar bütünüyle hafzedilerek “tebliğ, hidayet ve ibret” gayeleri çerçevesinde doğrudan kıssadan alınacak hisseye vurgu yapılmaktadır.

Tevrât ve İncil'de anlatılan birçok kısas-ı enbiyâ, emsâl, ahbâr Kur'an'da da mevcuttur. Ancak yapılan araştırmalar Eski Mısır, Sümer ve Bâbil medeniyetlerinde de varlığına rastlanan kıssanın belli bir disiplin ve sistem dâhilinde ilk defa Hindistan'da neş'et ettiğini, sonra buradan sırasıyla İran, Arap ülkeleri ve İslam dünyasına geçtiğini ortaya koymaktadır.¹⁵ Kıssalar bu tarihî süreçte intikal ettiği her milletin kültürel ve dinî mirasından etkilenmiş, onların hikâye, efsane ve masallarından izler taşımış, yer yer mahiyet değiştirmiş, artmış, eksilmiş, anlam kaymalarına maruz kalmıştır.

Câhiliyye devrinde ve İslam'ın ilk zamanlarında Arap kabileleri arasında cereyan eden, “eyyâmü'l-Arab” diye adlandırılan çatışma ve savaşlardan sonra buralarda vuku bulan hâdiselerin kıssa tarzında anlatılması âdettendi.¹⁶ Mensur örnekleri de olmakla beraber çoğu manzum olan, edebiyât ve belâgat unsurlarıyla süslü, “eyyâm” veya “ahbârü'l-Arab” adı verilen bu kıssalarda savaşın yanısıra yiğitlik, cesâret, düşman kabileyi hicv etme, ahde vefâ, yakınlara yardım, komşuyu koruma, tapınılan putlar, kehânetler, birtakım dinî inançlar, geçmiş kavimler, ataların kahramanlıkları,

14 İdris Şengül, “Kıssa”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, s. 499. Kur'an kıssaları için yapılan tasnifler, kıssaların gayeleri, özellikleri, unsurları, anlatım biçimleri, kaynakları, gerçeklikleri hakkında genel değerlendirmeler için bk. Muhammed Abay, *Kur'an Kıssaları*, İstanbul 2007, s. 15-62; ayrıca bk. Remzi Kaya, “Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2, Bursa 2002, s. 31-58; Ahmet Çelik, “Birey ve Toplumun İslahı Açısından Kur'an Kıssaları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 22, Erzurum 2004, s. 55-88.

15 İdris Şengül, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, s. 62.

16 bk. Mehmet Ali Kıpaz, “Eyyâmü'l-Arab”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 15.

yolculuklar, kervanlar, baskınlar, gece eğlenceleri vb. konular mübâlağalı bir üslupla kâss/kussâs/kassâs denilen kıssacılar tarafından aktarılırdı.¹⁷ Teselli, telkin, öğreticilik, hoşça vakit geçirme gibi hususiyetleri olan bu kıssaların anlatılması özel bir mahâret gerektirdiği için meslek hâline gelmişti. Dolayısıyla her Arap kabilesinin şâir, hatip veya kâhini aynı zamanda birer kâss idi.

Hız. Peygamber devrinde müşrik Araplar'ın kısas-ı enbiyâ ile ilgili ayetlere "eskilerin masalları" demeleri bu kıssaların bir bölümüne yabancı olmadıklarının işareti sayılır. Bunda birlikte yaşadıkları Yahudi ve Hristiyan Araplar'ın da etkisinin olduğu muhakkaktır. Gerek Kur'an-ı Kerim'in gerekse Hız. Peygamber'in tebliğ, ibret ve terbiye gayesiyle anlattığı kıssalar¹⁸ Hız. Peygamber'in vefâtından sonra "eyyâm/ahbâr" kültürü ve yeni bir hüviyete bürünen kıssacıların da tesiriyle Yahudilik ve Hristiyanlığın dinî literatürü (İsrâiliyât) başta olmak üzere Kur'an dışı kaynaklarla genişletilmiştir. Bu süreç içerisinde kıssacılığı kendilerine meslek edinen bazı kimseler Kur'an ve peygamber kıssalarına uydurma hadisleri de ilâve edip bunları esâtîr ve hayâlî malzemelerle harmanlayarak yaklaşık iki asır boyunca anlatmaya devam etmişlerdir. Sayıları gittikçe artan bu kussâsı Hız. Ali mescidlerden uzaklaştırmış, İslam âlimleri (özellikle muhaddisler) bunlara karşı çıkararak birtakım önlemler almışlardır.¹⁹ Ancak Ka'bü'l-Ahbâr (v. 34/654) ve Vehb b. Münebbih (114/732) gibi tâbiîn dönemi âlimleri kanalıyla Ehl-i Kitâb'tan tedvin edilen kısas-ı enbiyâ rivayetlerinin belli bir sistem dâhilinde târih, tefsir ve bazı hadis kitaplarında yer almasından sonra²⁰

17 Abbâs el-Azzâvî, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî fi'l-İrâk*, Irak 1960, I, s. 288-290; İbn Abdırabbih, *Bedevî Arapların Özdeyiş ve Âdetleri* (çev. Erkan Avcı), İstanbul 2004, s. 9-11; Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVIII, Ankara 1986, 294-295; A. A. Duri, "The Iraq School of History to the Ninth Century- a Sketch", *Historians of the Middle East* (ed. Bernard Lewis), London 1962, s. 46 vd.; Ch. Pellat, "Kıssa", EI, V, 186; Nihad M. Çetin, "Ahbâr", *DİA*, İstanbul 1988, I, 486; İbrahim Altunel, "Kıssahan", *a.g.e.*, XXV, 501. Arap sözlü geleneğinin önemli bir yekûnunu temsil eden bu edebî mahsuller Araplar'da yazı yaygın olmadığı için asırlarca hâfızadan hâfızaya intikal ile muhafaza edilebilmiş, bunların tesbit ve tedvini ancak milâdî sekizinci asırdan itibaren mümkün olabilmıştır (Hüseyin Yazıcı, "Hikâye", *a.g.e.*, Ankara 2004, XVII, 480).

18 Bu kıssaların çeşitleri ve özellikleri için bk. Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık*, s. 75-88; bazı örnekler için bk. Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 297-299; Muhiittin Uysal, "Bazı Hadis Kıssaları Üzerine Mülâhazalar", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 22, Konya 2006, s. 42-56.

19 bk. İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahmân b. Alî, *el-Kussâs ve'l-Müzekkirin* (thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul), Beyrut 1986, s. 103-109; D. B. Macdonald, "Kıssa", *MEB İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1977, VI, 773; İdris Şengül, "Kıssa", *a.g.e.*, XXV, 501; İbrahim Altunel, "Kıssahan", *a.g.e.*, s. 501-502.

20 Bu tür eserler arasında Taberî'nin (v. 310/922) *Câmî'ü'l-Beyân 'an Te'vîli Ayi'l-Kur'an* adlı tefsiri ve *Târihü'r-Rüsûl ve'l-Mülûk ve Ahbârihim* isimli tarihi, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nişâbüri eş-Şâfî'nin (v. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an*'ı, Fahreddîn Râzî'nin (v. 606/1209) *et-Tefsîrü'l-Kebîr*'i, İbnü'l-Esrî lakabıyla meşhur Ebû'l-Hasen eş-Şeybânî'nin (v. 629/1232) *el-Kâmil fi Târih*'i, Ebû'l-Hasen el-Hâzin'in (v. 741/1341) *Lübâbü't-Te'vîl fi Maâni't-*

kıyas-ı enbiyâ başlı başına bir tür olarak İslamî literatürdeki yerini almaya başlamış ve Müslüman bilginler tarafından bu türün ilk müstakil örnekleri yazılmıştır.

Kâtib Çelebi, Vehb b. Münebbih dışında Ali b. Hamza el-Kisâî (v. 189/805),²¹ bu zâtın eserinin muhtasarını hazırlayan Sehl b. Abdullâh et-Tüsterî (v. 283/896) ve Muhammed b. Abdülmelik el-Müsebbihî el-Harrânî'nin (v. 420/1029) Arapça; Muhammed b. Hasen ed-Dandurmî (Dîrûmî, v. ?) ve İshak b. İbrâhîm b. Mansûr b. Halef en-Nisâbüri'nin (h. II. asır)²² ise Farsça kıyas-ı enbiyâlarından bahsetmektedir.²³ Kaynaklarda ayrıca Ebû'n-Nadr Muhammed b. es-Sâib b. Bişr el-Kelbî (v.146/763), İbnü'l-Cebbâb Ebû Amr Ahmed b. Halid b. Yezid el-Kurtubi el-Mâlikî (v. 322/934), Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Mutarrif el-Kinânî et-Tarafî (v. 454/1062), Ebû'l-Hasen b. Heysen (v. 573/1177) gibi âlimlerin de peygamberler tarihi ile ilgili eserler yazdıkları kayıtlıdır.²⁴

Kıyas-ı enbiyâ türünün müstakil ilk örneklerini veren ve bu türün gelişmesine önemli katkılar sağlayan müelliflerin başında Kitâbu Bed'i'd-Dünyâ ve Kıyası'l-Enbiyâ adlı eseriyle Muhammed b. Abdillâh el-Kisâî (V/XI. asır) ve el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân isimli tefsirindeki kıssaları birtakım rivayetlerle zenginleştirerek Kitâbu Arâisü'l-Mecâlis fi Kıyası'l-Enbiyâ adıyla kitaplaştıran Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbüri eş-Şâfiî (v. 427/1035) gelmektedir. Bu eserlerin Türkçe'ye tam, muhtasar, ilâveli birçok tercümesinin yapılması ve bunların çeşitli dönemlerde defalarca istinsâh edilmeleri Anadolu sahasında kazandıkları yaygın şöretin işareti sayılır. Bunda söz konusu eserlerin kullandıkları rivayetlerin, ahlâkî telkinlerin, özellikle Sa'lebî'nin eserinde bulunan şiir, menkıbe ve hikâyelerin de etkisi bulunmaktadır.²⁵

Mehazları doğrudan Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler, çeşitli milletlerin yazılı/sözlü mahsulleri, yaradılışından itibaren dünya ve insanlık tarihi olduğu için Türk-İslam edebiyâtının beslendiği en zengin kaynakların başında kıyas-ı enbiyâ gelir.

Tenzil'i, İbn Kesîr'in (v. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm, el-Bidâye ve'n-Nihâye* (el-Bidâye'nin ilk cildi kıyas-ı enbiyâyâ ayrılmıştır) ile *Câmiü'l-Mesânid ve's-Sünen el-Hâdi li Akvemi's-Senen* adlı hadis külliyyatı sayılabilir. Kaynaklarda Vehb b. Münebbih'in bizzat derlediği *Kitâbü'l-İsrâiliyyât ve Kısasü'l-Enbiyâ* (Kısasü'l-Ahbâr) adlı eserlerinden bahsediliyorsa da bu sahanın ilk yazılı kaynaklarından sayılan söz konusu eserlerin mahiyeti hakkında bilgi bulunmamaktadır (Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık*, s. 125).

- 21 Bazı kaynaklar Kâtib Çelebi'nin meşhur kıraat ve nahiv âlimi Ali b. Hamza el-Kisâî ile Muhammed b. Abdillâh el-Kisâî'yi (h. V/XI. asır) karıştırdığını ileri sürmektedirler (bk. Carl Brockelmann, "Kisâî", *IA*, VI, 823).
- 22 Bu iki isim için bk. Omid Safi, *Progressive Muslims*, Oxford 2003, s. 232.
- 23 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, İstanbul 1972, II, 1328.
- 24 bk. C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (GAL), Leiden 1937, I, 591-593; II, 580.
- 25 Kisâî ve Sa'lebî'nin eserleri ile ilgili akademik çalışmalar için bk. Ahmet Karataş, *Hindî Mahmud Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Kıyas-ı Enbiyâ'sının Tenkidli Metni*, doktora tezi 2011, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, I, 10.

Eski edebiyâtımızın hemen her eserinde bu birikimden izler bulmak mümkündür. Şâir ve müellifler peygamber kıssalarının sayısız motiflerinden ilhâm devşirmiş, iktibas, telmih, istişhâd, hüsn-i ta'lil, mecâz, teşbih gibi birçok edebî sanatın değişmeyen örneklerini buradan elde etmiş, mânâ ve hayâl ufuklarını bu mazmunlarla genişletmişlerdir.

Türkçe telif edilmiş ilk mensur kısas-ı enbiyâ Burhanoğlu Kadı Nâsirüddin Rabgûzî'ye (VII-VIII/XIII-XIV. asır) âittir. Harezm Türkçesi ile 710 (1310)'da kaleme alınıp Nâsirüddin Tok Buğra (Tokbuğa) Beg adında bir emire sunulan eser Kısas-ı Rabgûzî adıyla meşhur olmuştur. Rabgûzî eserini Tok Buğra Bey'in ricâsı üzerine Moğol hâkimiyetinde yaşayan ve İslam'la yeni tanışmış Türkler'e başta Hz. Peygamber olmak üzere Kur'an'da geçen peygamberleri "doğru ve yeterli" bir seviyede anlatmak üzere kendi "zimmetinden çıkan, kaleminden akan, akıbeti de ibâreleri de" kendine âit olan bir üslup ve muhtevâ ile yazmıştır.²⁶ Eser Orta Asya Türk dünyasında parlak bir şöhrete ulaşmış, halk kitleleri tarafından asırlarca sevilerek okunmuş, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan birçok yazması üzerinde araştırmalar yapılmış, XIX. asırdan itibaren Taşkent ve Kazan'da defalarca basılmıştır.²⁷

Rabgûzî, halk edebiyâtı hususiyetlerini taşıyan Kısas-ı Enbiyâ'sında ayetlerden ve ahbârdan çokça istifâde etmiş, mensur parçalar arasına halkın rağbetini arttırmak için etkileyici şiirler yerleştirmiş, yer yer hikâyeler ve menkıbeler aktarmış, öğütler, uyarılar ve soru-cevaplarla eseri zenginleştirmiştir. Her kıssanın başında yazdığı kasideler, aşk, tabiat, burçlar vb. konularla ilgili tasvîrleri nazmındaki çeşitliliği göstermesi bakımından önemlidir. Hatta bazı araştırmacılar, Kısas-ı Rabgûzî'nin, hakkında en teferruatlı bilgileri verdiği, en çok kaside yazdığı Hz. Peygamber'le ilgili kısımlarının, üslubundaki akıcılık ve halk tarafından ilgiyle okunması vesilesiyle Süleyman Çelebi'nin mevlidine kaynaklık ettiğini söylemektedirler.²⁸

Kütüphanelerimizde çoğu Kisâi ve Sa'lebî'nin eserlerinin tercümesi olan müellifi, mütercimi, müstensihî malum/meçhul çok sayıda Kısas-ı Enbiyâ nüshası bulunmaktadır. Bu eserlere -farklı isimlerle kaleme alınmış olsalar da- peygamberlerin hayat hikâyelerini ihtivâ eden birçok umûmî/Osmanlı tarih kitabını, bunlara yazılan zeylleri, irili ufaklı mucizât-ı enbiyâ, siyer-i enbiyâ ve bazı siyer/megâzî eserlerini de ilâve etmek gerekir.

26 Seyfettin Erşahin, "Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından Kısas-ı Enbiyalar: Kısas-ı Rabguzî Örneği", *Diyaret İlmî Dergi* ("Peygamberimiz Hz. Muhammed" özel sayısı), Ankara 2003, s. 204.

27 Eser Aysun Ata tarafından giriş, tıpkıbasım ve dizin ilâvesiyle neşredilmiştir (Nâsirüddin bin Burhânüddin Rabgûzî, *Kısasü'l-Enbiyâ [Peygamber Kıssaları]*, I-II, Ankara 1997).

28 Aysun Ata, "Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sında Nazmın Gücü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, V/2, Ankara 2008, s. 123-124.

Eski Türk edebiyâtında kaleme alınmış kısas-ı enbiyâların birkaç istisnâ dışında tamamı mensurdur. Tespit edebildiğimiz ilk ve en önemli Türkçe manzum Kısas-ı Enbiyâ 987 (1579)'de XVI. asır şâirlerinden Hindî Mahmûd tarafından nazmedilmiştir. 7867 beyitten oluşan eser mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmış olup yaklaşık 220 bölüm ihtivâ etmektedir.²⁹

Osmanlı'nın son dönem dil, kültür ve edebiyât âlimlerinden Manastırlı Mehmed Rif'at (v. 1325/1907) tarafından çocukların istifâde etmesi amacıyla yazılan Kısas-ı Enbiyâ mesnevîsi ise 377 beyitten müteşekkil olup Tuhfetü'l-İslam adı altında İlm-i hâl ve Sîre-i Muhammediyye manzumeleriyle birlikte neşredilmiştir (Şâm 1308).³⁰

Bir başka manzum kısas-ı enbiyâ Yenikapı Mevlevîhânesi neyzenlerinden, bestekâr (Mahmut) Dânişzâde Şevket Gavsî [Özdönmez]'in (v. 1954) kaleme aldığı Manzum Târîh-i Enbiyâ adlı eseridir. Mesnevî tarzında kaleme alınan eser 46 sayfa olup 1313 (1895)'te İstanbul'da neşredilmiştir. Kâinâtın yaratılışından tûfân kıssasına (Hz. Nûh) kadarki hâdiselerin anlatıldığı kitabın kapağında “Birinci Kısım” ibâresi mevcuttur. Şevket Gavsî “Bed’-i Kelâm” kısmına kaydettiği beyitlerde kendi eseri ile Hakânî'nin Hilye'sini kıyaslarken:

29 Eser ve müellifi hakkında Ahmet Karataş tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Hindî Mahmud Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Kısas-ı Enbiyâ'sının Tenkidli Metni, I-III, 2011, Marmara Üniversitesi SBE). Millî Kütüphane kataloğunda A5191 arşiv numaralı Manzûme-i Târîh-i Peygamberân ismiyle kayıtlı 63 varaklık bir eser bulunmaktaysa da yaptığımız incelemede eserin Abdülvâsî Çelebi'nin (XV. asır) Hz. İbrâhim kıssasını anlatan Halilnâme'sinin eksik bir nüshası olduğunu tespit ettik. Ahmed b. Ali Uşşâkizâde tarafından 1248 (1832)'de istinsâh edilen nüsha Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Türkiye Yazmaları kataloğundaki (www.yazmalar.gov.tr) açıklama notunda da “manzum peygamberler tarihi” olarak geçmektedir.

İlâhî ol begûñ göñline maħbûb
Görindür iş-bu ħûbî eylegil ħûb

Budur şâfi ħafâya mâil eyle
Şu cismânî havâyı zâil eyle (1^b)

mısralarıyla başlayan nüshadan Günay Alpay'ın konuyla ilgili makalesinde (“Abdülvâsî Çelebi'nin Eseri ve Nüshaları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 1969, Ankara 1989, s. 201-226) ve Halilnâme ile ilgili yapılmış doktora çalışmasında bahsedilmemektedir (Ayhan Gültaş, Abdülvâsî Çelebi, *Halilnâme*, Ankara 1996. Bu çalışmada yukarıdaki mısralar 330-331. beyitlere tekâbül etmektedir. bk. a.g.e., s. 78).

Türkiye Yazmaları kataloğunda (www.yazmalar.gov.tr) ayrıca Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1578/2'de kayıtlı bir Manzum Kısas olduğu da belirtilmektedir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde aslında Ziya Gökalp İhtisas Yazma Eser Kütüphanesi (Diyarbakır)'nde 1587/2 (37a-159b) numarada kayıtlı bulunan söz konusu eserin 980 (1572) istinsah tarihli, baş kısmı eksik, müellif ve müstensih-i belirsiz, manzum bir Siyer-i Nebî olduğu anlaşılmıştır. 124 varaklık bu eserin künyesi Sadettin Özçelik'in “Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'ndeki Türkçe Yazmalar Kataloğu” başlıklı makalesinde de “114 sayfa”dan müteşekkil Manzum Kısas olarak verilmektedir (a.g.m., *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, V/2, İzmir 2005, s. 250).

30 Eser aynı başlık ve muhtevayla İstanbul'da da yayımlanmıştır (Dersâadet 1315).

Eyledim işte bunı der-'uhde
Nazm-ı târîh-i rüsûl itmekde

Her nebîye yazarak ayrı fuşûl
Mînnet Allâh'a merâm buldı huşûl³¹

demekteyse de eserin kütüphanelerde rastlayamadığımız diğer ciltleri hakkında bilgimiz yoktur.

XIX. asırda Ahmed Cevdet Paşa'nın (v. 1312/1895) ömrünün sonlarına doğru kaleme aldığı on iki cüzden oluşan Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ adlı mensur eser sade ve akıcı üslubu dolayısıyla yaygın bir şöhrete ulaşmıştır. Ancak, eserde Hz. Peygamber, halifeler, Emevî, Abbâsî ve 1439'a kadarki Türk-İslam tarihi dönemi teferruatlı bir şekilde anlatılmışken yirmi dört peygamberin kıssasını ihtivâ eden bölüm eserin hacmine oranla yok denecek kadar kısadır. Cevdet Paşa eserinin girişinde peygamberlerin hayatına sadece değinmiş, esâtîr, menâkıb ve isrâiliyyâta çok az yer vererek Kur'an'daki bilgilerin bir kısmını aktarmakla iktifâ etmiştir. Eser çeşitli baskılar yapmış, bugünkü harflere aktarılmış, sadeleştirilmiş, sadece Hz. Peygamber kısmı alınarak birçok defa yayımlanmıştır.

İrşâdî Bayburdî'nin (v. 1877) yazmaya başladığı, Ağlarbaba Bayburdî'nin (v. 1958) tamamladığı Kıyas-ı Enbiyâ,³² Abdullatif Uyan'ın yıllarca Türkiye Gazetesi'nde tefrika edildikten sonra şahsî internet sitesinde kitap şeklinde yayımlanan Şiirlerle Menkıbeler serisinin ilk üç cildi,³³ Faik Ersöz'ün Manzum Şekliyle Peygamberler Tarihi ve Ahirete Ait Konular³⁴ ve M. Âsım Köksal'ın Peygamberler³⁵ adlı eserleri ile Nizam Bozkurt'un "Dörtlüklerle Peygamberler Tarihi" başlıklı çalışması³⁶ kıyas-ı enbiyâ manzumelerinin çağdaş örnekleri arasında en dikkat çekici olanlardır.³⁷

Türk edebiyâtında yukarıda bahsedilen kıyas ve tevârih-i enbiyâ kitapları dışında peygamber/ Kur'an kıssalarının sadece birini veya bir kaçını konu edinen, çoğu mesnevî tarzında yazılmış telif-tercüme eserler de dikkat çekmektedir. Bunların başında Kur'an'ın "ahsenü'l-kasas: kıssaların en güzeli" diye vasıflandırdığı³⁸ Hz.

31 Şevket Gavsî, *Manzum Târîh-i Enbiyâ*, İstanbul 1313, s. 8.

32 İrşâdî Bayburdî- Ağlarbaba Bayburdî, *Kıyas-ı Enbiyâ* (yay. haz. Kalender Battal), Bayburt 2007.

33 On iki ciltlik bu serinin I. ve II. cildinde Peygamberimiz'in hayatı, III. cildinde de diğer peygamberlerin kıssaları teferruatlı biçimde nazmedilmiştir (bk. www.siirlerlemenkıbeler.com).

34 Faik Ersöz, *Manzum Şekliyle Peygamberler Tarihi ve Ahirete Ait Konular*, İzmir 1992.

35 M. Âsım Köksal, *Peygamberler* (Manzum), İstanbul 1999.

36 Nizam Bozkurt, "Dörtlüklerle Peygamberler Tarihi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sy. 28, Ankara 2003, s. 193-210.

37 Günümüzde çeşitli isimlerle bir çok mensur kıyas-ı enbiyâ neşredilmişse de bu çalışmada daha çok manzum kıyas-ı enbiyâlar üzerinde durulduğundan mensur olanların adları zikredilmemiştir.

38 Yûsuf, 12/3.

Yûsuf kıssası gelir. Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf'lar dışında Yûsuf u Züleyhâ, Kıssa-i Yûsuf, Menâkıb-ı Yûsuf u Züleyhâ, Mu'cizât-ı Yûsuf Aleyhisselâm gibi adlarla manzum/mensur, telif yahut tercüme yüzlerce yazmanın varlığı bu türün zenginliğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Bununla birlikte, Hz. İbrâhîm'le ilgili Menâkıb-ı İbrâhîm Nebî, Manzûme-i İbrâhîm Aleyhisselâm, Dâstân-ı Hazret-i İbrâhîm, Hikâye-i Nemrûd ü İbrâhîm, Kıssa-i İbrâhîm, Kitâb-ı İbrâhîm, Halilnâme; Hz. İsmâîl'i ve babasıyla olan irtibatını konu edinen Dâstân-ı İsmâîl Aleyhisselâm, Kıssa-i İsmâîl Peygamber, Kıssa-i İsmâîl ü İbrâhîm, Hikayetü İbrâhîm fi Zebhi İsmâîl; Hz. Süleyman ve etrafındaki şahıslarla alakalı Süleymânâme, Hikâye-i Süleymân Nebî, Menâkıb-ı Süleymân Aleyhisselâm, Dâstân-ı Süleymân Peygamber, Hikâye-i Süleymân ü Belkıs, Kıssa-i Hazret-i Süleymân ü Belkıs, Vefât-ı Süleymân, Hikayet-i Hazret-i Süleymân Nebî vü Sîmurg gibi eserler de zikredilmelidir. Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'de kendilerinden bahsedilen diğer peygamberler, ulu kişiler ve topluluklara dâir Kıssa-i Dâvûd, Kıssa-i İbrâhîm ü Dâvûd, Risâle fi Hakkı Eyyûb Nebî, Hızırnâme, Kıssa-i Mûsâ vü Hızır, Risâle fi Hayâti Hızır ve İlyâs, Kitâb-ı Hızır Nebî, Dâstân-ı İskender-i Zü'l-Karneyn, Kıssa-i Hikâye-i İskender-i Zü'l-Karneyn, Hikâyât-ı Ashâb-ı Kehf, Dâstân-ı Ashâb-ı Kehf, Hikâye-i Uzeyr Peygamber, Hikâye-i Zekeriyâ Aleyhisselâm, Hikâye-i Beyân-ı Katl-i Zekeriyâ vü Nübüvvet-i Yahyâ Aleyhisselâm, Dâstân-ı Hazret-i İsmâ, Hikâye-i Beyân-ı Vefât-ı Meryem vb. isimlerle kayıtlı yazmaların varlığı da Kur'an kıssalarının edebiyâtımız üzerindeki tesirini ve toplumun bu kıssalara olan rağbetini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bütün bu eserler dışında Türk-İslam edebiyâtının dîvânlar başta olmak üzere, mesnevî, tarih, şehrengiz, hikâye, menâkıb, münşeât gibi hemen her türlü mahsulünde peygamber kıssalarından izler, mazmunlar, remizler, iktibaslar, telmih, imaj ve motifler bulmak mümkündür.³⁹ Türk-İslam edebiyâtı müelliflerinin en önemli bilgi ve ilham kaynaklarından olan kısas-ı enbiyânın, eserlere bu derece yaygın bir kullanımla, büyük bir hayâl gücü ve anlam zenginliği ile yansması tevâris ettiğimiz edebî geleneğin sağlamlığının da önemli işaretlerinden sayılmalıdır.

Peygamberlerin fizikî hususiyetleri, ahlâk ve vasıflarından bahseden hilye-i enbiyâ türü eserler peygamber kıssaları ile ilgili teferruatlı bilgiler vermeseler de onların hayatlarını ihtivâ eden parçalar ve kıssalardan ilhâmı yapılan tasvîrlere dolayısıyla burada zikredilmelidir. Bunlar arasında en meşhuru Neşâtî Ahmed Dede'nin (v. 1085/1674) 187 beyitlik Hilye-i Enbiyâ'sıdır.⁴⁰ Dursunzâde Abdülbâki (Bekâyî)'nin

39 Bazı örnekler için bk. Âgah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul 1984, s. 107-142; Melike Uçar, *Klasik Türk Şiirinde Peygamberler* (yüksek lisans tezi, 2006), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE; İshak Taşdelen, *Peygamber Kıssalarının Klasik Türk Şiirine Yansımaları* (yüksek lisans tezi, 2008), Dumlupınar Üniversitesi SBE.

40 1312 (1894)'de İstanbul'da basılan eser Sadettin Nüzhet Ergun, *Neşâtî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1933, H. İbrahim Şener, "Neşâtî'nin Hilye-i Enbiyâsı" *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, İzmir 1983, s. 285-301; Mahmut Kaplan, "Neşâtî'nin Hilye-i Enbiyâsı", *Yüzüncü Yıl*

(v. 1015/1606) Evsâf-ı Peygamberân-ı Mürsel yahut Hilyetü'l-Enbiyâ ve Hilye-i Çehâryâr-ı Güzîn'i ile, Nûrî mahlaslı bir şâirin Hilye-i Peygamberân'ı da bu tür eserler arasında sayılır.

Fuzûlî'nin Türk edebî nesrinde hususi bir mevki ve kıymete sahip olan Hadîkatü's-Suedâ isimli "maktel"i, birinci bölümünde Hz. Âdem, Nûh, İbrâhîm, Ya'kûb, Mûsâ, İsâ, Eyyûb, Zekeriyâ ve Yahyâ'nın uğradığı belâlardan; ikinci bölümünde ise Hz. Peygamber'in çektiği eziyetlerden bahsetmesi bakımından burada ayrıca zikredilmelidir. Hadîkatü's-Suedâ'nın dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan birçok nüshasının peygamberlerle alâkalı kıymetli minyatürlerle bezenmiş olması eserin sanat tarihine katkısı bakımından da ehemmiyet arz etmektedir.

Tasavvuf edebiyâtında ise peygamberler, nebevî şahsiyetleri, fizik ötesi mertebe ve hakikatleri (a'yân-ı sâbiteleri), mucizeleri, seyr ü sülûkde manevî birer rehber olarak görülmeleri yönleriyle ele alınmışlardır. Peygamberlerin kıssaları zâhir ve bâtın açısından değerlendirilmiş, gönderilmelerindeki hikmetler birtakım sembollerle ifade edilerek Kur'an'da ismi geçen her peygamber marifetullah, hakikat-i Muhammediye, ilm-i ledün (ilm-i vehbî), insân-ı kâmil, irşâd, nübüvvet-velayet vb. açılardan incelenmiştir. Bu tür eserlerin en dikkat çekici olanı şüphesiz Muhyiddîn ibn Arabî'nin (v. 638/1239) üzerinde pek çok şerh, hâşiye ve ta'lîk çalışması yapılan Fusûsü'l-Hikem'idir. Kısas-ı enbiyânın makamlar, hâller, ibâdet ve âdâb bakımından ele alınıp yorumlandığı dinî-tasavvufî eserlerin başında ise Mevlânâ'nın (v. 672/1273) Mesnevî'si gelir.⁴¹ Kuşeyrî'nin (v. 465/1072) er-Risâle, Hucvirî'nin (v. 465/1072) Keşfü'l-Mahcûb, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (v. 386/996) Kutü'l-Kulûb, İmâm Gazzâlî'nin (v. 505/1111) İhyâu Ulûmi'd-dîn, Sühreverdi'nin (v. 632/1234) Avârifü'l-Maârif, Ebû Bekir Kelâbâzî'nin (v. 380/991) et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf, Ebû Nasr es-Serrâc'ın (v. 378/988) el-Luma, Hacı Bektâş Velî'nin (v. 669/1270) Makâlât, İsmâil Hakkî Bursevî'nin (v. 1137/1725) Tefsîru Rûhi'l-Beyân'ı da bu tür eserler arasında sayılabilir.⁴²

Mutasavvıflar tarafından tasavvufun yapısına uygun yorumlarla derin tahlillere tabi tutulan kıssalar arasında en dikkat çekeni Hz. Mûsâ-Hızır kıssasıdır. Tasavvuf edebiyâtında sadece bu kıssayı konu edinen Şemseddîn Sivâsî'nin (v. 1006/1597) Kıssa-i Mûsâ ve Hızır'ı, Niyâzî-i Mısırî'nin (v. 1105/1693) Risâle-i Hıdriyye'si gibi

Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, II/2, Van 1991, s. 149-166 ve Bayram Ali Kaya, XVII. Asır Şairlerinden Neşati: Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Hilye-i Enbiya'sının Tenkidli Metni, yüksek lisans tezi, 1991, Trakya Üniversitesi SBE tarafından çalışılmıştır.

41 Peygamber kıssalarına dâir *Fusûsü'l-hikem*'deki tasavvufî yorumlarla *Mesnevî*'de verilen mesajlar Dilaver Gürer tarafından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. bk. a.mlf., *Fusûsü'l-hikem ve Mesnevî*'de Peygamberlerin Öyküleri, İstanbul 2002; a.mlf., *Fusûsü'l-hikem ve Mesnevî*'de *Peygamber Öyküleri* II, Konya 2007.

42 Daha teferruatlı bilgi ve örnekler için bk. Sema Özdemir, *Tasavvuf Kültüründe Peygamberler*, yüksek lisans tezi, 2004, Uludağ Üniversitesi SBE, muht.yerler.

müstakil eserlerin yanısıra, Eşrefoğlu Rûmî'nin (v. 874/1469) Müzekki'n-Nüfûs'u, Ahmed Bîcân'ın (v. 859/1455) Envârü'l-Âşıkîn'i gibi fasıllarından birini bu kıssaya ayıran kaynaklar da bulunmaktadır.⁴³ Bütün bu eserlerin yanında tasavvufî dîvânlarda da kısas-ı enbiyâya âit pek çok kavrama hem bilinen mânâları hem de tasavvufî remizleriyle sıkça yer verilmesi, iktibâs ve telmihlerle bu kıssalardan istifâde edilmesi kısas-ı enbiyânın edebiyâtımızın her sâhasındaki nüfûzunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

Peygamber kıssaları, halk/âşık edebiyâtı mahsüllerinde de divân şiirindekilere benzer motiflerle sıklıkla işlenmiştir. Halk şâirleri kaleme aldıkları koşma, semai, destan, deyiş, türkü vb. eserlerinde aşk, gurbet, hasret, ayrılık, ölüm, sevinç, hüzn gibi duyguları; dine, tabiat ve topluma dâir meseleleri terennüm ederken kısas-ı enbiyânın zengin imaj ve mazmunlarından yararlanmaktan kaçınmamışlardır. Halk edebiyâtının temsilcileri olan âşıklar yazdıkları şiirler vâsıtasıyla bir yandan Anadolu kültürünü yansıtırırken bir yandan da halkın düşünce ve inançlarını kayda geçirmişlerdir. Bu sebeble, onların peygamber kıssalarından izler taşıyan mısraları tarihî birer vesika hükmünde addedilmelidir.⁴⁴

Son olarak, kısas-ı enbiyâ metinlerinin Osmanlı tasvîr sanatına yansımaları hususuna değinmek yerinde olacaktır. Osmanlı'nın ilk devirlerinde metinlerde anlatılan hâdise, hikâye veya bilgilerin minyatür yoluyla resim diline aktarılması pek yaygın değildir. XV. asırdan itibaren doğuya yapılan seferler sırasında İstanbul'a getirilen nakkaşların desteği ve güçlü bir hâmilik geleneğinin oluşması neticesinde gelişen tasvîr sanatıyla birlikte aşk mesnevîlerinin yanında dinî konuların da yaygın bir şekilde resmedildiği görülmektedir. Kısas-ı enbiyâlar Osmanlı tasvîr sanatında her biri birer belgesel mâhiyetinde olan minyatürlerin yer aldığı eserlerin başında gelir. Peygamber hikâyelerindeki zengin muhtevâ, mahâretli musavvirlerin eliyle derinlikli ve çok boyutlu tasvirlerle canlandırılmış; anlatılan mevzu metin-resim bağlantısıyla bütünleştirilerek hâfizalarda kalıcı kılınmıştır. Nakkaşlar minyatürleri her ne kadar metne bütünüyle bağlı kalarak çizmişlerse de, bazan çizimlerine hünerlerinin yanında hayâllerini, bilgi ve kültürlerini, bugün bir kısmı kaybolmuş sözlü geleneğin izlerini de kodlamışlar, bu detaylarla metne yeni zenginlikler ve kendine has açılımlar kazandırmışlardır.

Metinlerde çeşitli sebeplerle açıklanmayan bazı hususların resimler vâsıtasıyla dillendirilmesi Osmanlı tasvîr sanatının en belirgin özelliklerinden sayılır. Kısas-ı enbiyâlardaki bu tür tasvirlerin doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için resmedilen konunun farklı rivayetlerinin iyi bilinmesi ve mahallî unsurlarla irtibatının isabetli bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir.

43 bk. Ahmet Yaşar Ocak, *İslam Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*, İstanbul 2007, s. 34, 85-104.

44 Konuyla ilgili örnekler için bk. Emine Dalkılıç Gültekin, *Âşık Edebiyatında Peygamber Kıssaları*, Isparta 2010, s. 46 vd.

Minyatürlü kısas-ı enbiyâlarda dünyânın yaratılışından Hz. Peygamber'in vefâtına kadar peygamberlerin hayatlarına ve mucizelerine dâir kareler resimlere titiz bir işçilikle, ince fırça teknikleri, sınır çizgileri kesin hatlar, canlı ve birbirine karışmayan renklerle yansıtılmıştır. Resmi dolduran figürler ve ayrıntılar ise geçmişte metnin nasıl anlaşıldığını ortaya koymasına bakımından önemlidir. Meselâ Süleymân Peygamber'in anlatıldığı kısma çizilen minyatürlerde Hz. Süleymân tecrübe sâhibi kâmil bir kişi olarak resmedilmiş, yüzüne bilge ve muzaffer bir bakış yerleştirilmiş, adalet ve gücü temsil eden cihânşümûl bir hükümdâr duruşuyla cinler, melekler ve insanlar tarafından tahtının taşınması aktarılmıştır. Resimdeki figüratif öğeler arasında Hz. Süleymân'ın veziri Âsaf, Hüdhüd, Sîmurg, Belkıs, taht, tahtın yerleştirildiği zeminin suyu hatırlatan maviliği, çeşit çeşit hayvanlar (bilhassa kuşlar), devler, periler, ulu kişiler, şeytan, burçlar, yıldızlar, ordular, savaş âletleri dikkat çekmektedir. Yazılı metinlerde tamamını bir arada göremediğimiz bu detaylar nakkaşların bilgi ve hünerleriyle resme kodlanmış, bütün olay ve şahıs kadrosuyla muazzam bir peygamber tablosu ortaya çıkarılmıştır. Aynı durum Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'e kadar Kur'an'da ismi zikredilen hemen her peygamber için geçerlidir.⁴⁵

Peygamberlerin hayatlarıyla ilgili sanat değeri yüksek tasvirlere kısas-ı enbiyâlar dışında bazı siyerlerde, çeşitli tarih, silsilenâme ve fâlnâme türü eserlerde de rastlanmaktadır.⁴⁶

Görüldüğü üzere, peygamber kıssalarının ulûm-ı Kur'an başta olmak üzere tefsir, hadis, hukuk, İslam/ milletler/ dinler tarihi, tasavvuf, felsefe, edebiyât, dilbilimi, folklor, antropoloji, resim ve sanat tarihi gibi bilim dallarıyla doğrudan irtibatı vardır. Kısas-ı enbiyâ çalışmalarında bu sahalardan birinin gözardı edilmesinin söz konusu kıssaları anlama ve yorumlama konusunda ciddî boşluklar meydana getireceği unutulmamalıdır.

45 Zengin örnekler ve yorumlar için bk. Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası*, İstanbul 1998, s. 66-109 ("Yaratılış-Türeyiş-Tufan"), s. 110-227 ("Peygamberler ve Mucizeleri"); S. Bağcı, F. Çağman, G. Renda, Z. Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Ankara 2006, s. 46-48. Osmanlı dönemi yazmalarında Hz. İbrâhîm ve Hz. İsmâil'in hayatlarıyla ilgili çizilen minyatürler Mustafa Kurul tarafından (İslam Resim Sanatında Hz. İbrâhîm ve Hz. İsmâil [yüksek lisans tezi, 2007], Süleyman Demirel Üniversitesi SBE); Mustafa Darîr'in altı ciltlik *Siyer-i Nebî'sinin* TSMK H. 1221 numaralı cildinde bulunanlar Melek Dikmen tarafından incelenmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1221 nolu *Siyer-i Nebî'de* Metin Minyatür İlişkisi, doktora tezi, 2009, Ankara Üniversitesi SBE.

46 Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası* adlı eserinde kısas-ı enbiyâ minyatürlerini Nişâbü'nin *Kısas-ı Enbiyâ'sı*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye Blm., nr. 980; Darîr'in *Siyer-i Nebî'si*, TSMK H. 1221-1223, CBL 419, TİEM 1974 nüshaları; Firdevsi-i Tavîl'in Süleymânâme'si, TSMK H. 1487, 1490, 1546 nüshaları, Feridüddin Attâr'ın *Mantıku't-tayr'ı*, TSMK H. 1512), Kalender Paşa'nın *Fâlnâme'si* (TSMK H. 1703), Farsça bir *Fâl-ı Kur'an* nüshası TSMK H. 1702; Mîrhand'ın *Ravzatü's-safâ'sı*, Süleymaniye Ktp. Damad İbrahim Paşa Blm., nr. 906, Hamdî'nin Yûsuf u Züleyhâ'sı, CBL 428, Seyyid Lokman Aşurî'nin *Zübde'tü't-tevârih'i*, TİEM 1973, TSMK H. 1321, CBL 414 nüshaları ve Fuzûlî'nin *Hadikatü's-suedâ'sından*, BL Or. 12009, 7301, TİEM 1967, NYBM 70, BN 1088 nüshaları seçmiştir. Ayrıca bk. a.mlf., *Osmanlı Tasvir Sanatları I: Minyatürler*, İstanbul 2002, s. 295-309